

ГІСТАРЫЯГРАФІЯ І КРЫНІЦАЗНАЎСТВА

Валеры Шэйфер (Гародня)

Дзяржаўныя уні Вялікага Княства Літоўскага і Каралеўства Польскага ў ацэнцы расейскай гісторыі 19 – першых дзесяцігоддзяў 20 ст.

Пытанне уній ВКЛ і Каралеўства Польскага ў прыватнасці і пытанне ўза-
емадносінаў гэтых дзяржаваў у цэльм паўсталі ў расейскай гісторыяграфіі
даволі даўно. Яно закранае ўжо ў працах Карамзіна і звязана з уплывам
гэтых узаемадносінаў на гісторыю Расеі.

Мікалай Міхайлавіч Карамзін (1766 – 1826 гг.) больш увагі ўдзяляў кан-
фесійнаму аспекту і факту хрышчэння (па лацінскаму абрэду) Літвы пасля жа-
ніцьбы Ягайлы з польскай каралевай Ядзвігай. Ініцыятыву ён прыпісвае само-
му Ягайле, які зрабіў гэта “с согласія вельмож польских”¹. Адвартным бокам
хрысціянізацыі гісторык лічыў прыцясненне праваслаўных: “Происшествие
столь благоприятное для Рима имело весьма печальное последствие для рос-
сиян: Ягайло, дотоле покровитель греческой веры, сделался её гонителем”².
Карамзін высока ацэньваў асобу Вітаўта як кіраўніка дзяржавы і лічыў, што
Расея несумненна згінула б, калі б у яго пераемнікаў быў такі дзяржаўны ро-
зум³. Асноўную ж прычыну Люблінскай уні ён бачыў праста ў імкненні Жыг-
імonta Аўгуста да злучэння двух народаў, каб “утвердить их могущество”. Ад-
нак гісторык згадвае, што зрабіць гэта было няпроста, бо польская шляхта і
літоўскія паны пастаянна варагавалі паміж сабою. Адзінай сілай, здольнай
ажыццяўіць унію, на яго погляд, была каралеўская ўлада⁴.

Мікалай Герасімавіч Устралаў (1805 - 1870 гг.) у сваёй “Рускай гісторыі”
наогул лічыў Люблінскую унію горшым бедствам, чым мангола-татарскае на-
шэсце (хоць відавочна, што з Маскоўскай дзяржавай яна не заключалася, а ман-
гола-татарскае іга датычылася Паўночна-Усходній Русі; відаць, аўтар адразу
прадвызначыў, што ўсходнія раёны ВКЛ – гэта землі, якія быццам бы спрадве-
ку з’яўляліся маскоўскімі), бо быў уведзены польскі стыль кіравання, “чуждая
смесь анархии и деспотизма”⁵. На яго думку, ВКЛ пасля Люблінскай уні на-
огул трапіла пад уладу “жыдоў і татараў”⁶. Усе ўзгадкі пра Польшчу ў гісторы-
ка прасякнутыя няявісцю. Ён робіць асноўны ўпор на грамадскую барацьбу
вакол уні і адсутнасць еднасці паміж палякамі і жыхарамі ВКЛ (апошнія для

¹ Карамзін Н.М. История государства Российского: В 12 -ти Т.: Репр. воспр. издания 1872 - 1844 гг.
Москва, 1989. Кн. 2. Т. 5. С. 55.

² Тамсама.

³ Тамсама. Кн. 2. Т. 5. С. 147.

⁴ Тамсама. Кн. 3. Т.9. С. 71.

⁵ Устрялов Н.Г. Русская история : 2-ое издание. СПб., 1839. Ч. 1. С. 101.

⁶ Тамсама.

яго толькі “обитатели Западной Руси”) і лічыць, што “все желали, чтобы после пресечения династии Ягеллонов, Литовское княжество отошло к государству Московскому”⁷. Праца гэтая напісана яўна як ідэалагічная.

Прафесар Маскоўскага ўніверсітэту Іван Дзмітрыевіч Бяляеў (1810 - 1873 гг.) у сваім “Нарысе гісторыі Паўночна - Заходняга краю”, выдадзеным у Вільні ў 1867 г., падкрэсліваў, што прычынай Крэўскай уніі было жаданне палякаў, асабліва мазаўшанаў, пазбегнуць спусташальных літоўскіх набегаў, якія сталі надзвычай частымі пасля смерці караля Людовіка⁸. Чаму ж Ягайла прыняў іх прапанову? Аўтар дае просты адказ: “Властолюбівый Ягайло не задумался принять такое лестное предложение... вступить в брак с Ядвигой, принять польскую корону и соединить Литву и Русь с Польшею”. И гэта было менавіта злучэнне, а не намінальная унія. Вынікам стала акаталічванне ВКЛ. “На коронации он дал торжественное обещание соединить Литву, Жмудь и Русь с Польшею и обратить тамошних жителей в Латинство”⁹. Аднак, Бяляеў лічыў, што абяцанне гэтае не мела аніякай сілы, бо Ягайла даў яго, не пытаючыся ні князёў, ні народу, якія не жадалі ні злучэння з Польшчай, ні змены сваёй веры. Хрышчэнне Літвы таксама суправаджалася гвалтам.

У 1392 г. было заключана Астроўскае пагадненне, якое прымірыла Ягайлу і Вітаўта пасля доўгіх канфліктаў. Ягайла перадаў Вітаўту ВКЛ, вывеўшы з яго польскіх намеснікаў і польскія войскі. У той жа час, Вітаўт абавязаўся не аддзяляць Вялікае Княства ад Кароны. Бяляеў падсумоўвае свае разважанні адносна уніі наступным чынам: “Таким образом окончательно состоялся союз Литовской Руси с Польшею и притом с явным стремлением Польши подчинить себе Литовскую Русь; но союз этот был только в княжеском доме, народ же, как Литва, так и Русь, вовсе не думали о соединении с Польшею и стояли к полякам враждебнее прежняго”¹⁰.

Сяргей Міхайлавіч Салаўеў (1820-1879 гг.) таксама лічыў, што ідэя дынастычнага шлюбу належала Ягайле, які сам пропанаваў умовы злучэння з Польшчай¹¹, вядомага як умовы Крэўскай уніі (хоць такога тэрміну аўтар не выкарыстоўвае). Шлюб гэты меў агромністы ўплыў на лёсы ўсёй Еўропы, і перш за ўсё для гісторыка гэта азначала акаталічванне Літвы¹². Наогул, справу уніі у сэнсе інкарпарпацыі, ён бачыў гістарычнай задачай дынастыі Ягелонаў, вырашыць якую ўдалося апошнім з іх, Жыгімонту Аўгусту. Хоць і не без цяжкасцяў (гэта Салаўеў прызнаваў, як і Карамзін) у літоўскай арыстакратыі было яшчэ моцным імкненне да асонасці і жаданне мець свайго вялікага князя. Гэтая арыстакра-

⁷ Тамсама. С. 104.

⁸ Беляев И. Д. Очерк истории Северо - Западного края России. Вильна, 1867. С. 110-111.

⁹ Тамсама. С. 112.

¹⁰ Тамсама. С. 112, 114, 120.

¹¹ Соловьев С.М. Сочинения в 18-ти кн. Москва, 1989. Кн. 2. Т. 3. С. 292.

¹² Тамсама. С. 293.

тыя, зразумела, пужалася злучэння з дзяржавай, дзе брала верх шляхецкая дэмакратыя¹³. Не ўлічваючы знешніх абставінаў, Салаёў выводзіў унію 1569 г. з асабістага жадання караля, якое было тым больш моцным, што ён не меў дзяцей. Канчатковай прычынай, прымусіўшай ліцвінаў падпісаць умовы Люблинскай уніі, гісторык лічыў адсутнасць у іх падтрымкі з боку “рускіх” (г.зн., праваслаўных). У цэлым, злучэнне з Польшчай паводле Салаёва было “явно в ущерб Літве”¹⁴.

Пасля падаўлення царскай Расеяй паўстання пачатку 30-х гадоў 19 ст., а пасля і паўстання 1863 – 1864 гг. у расейскай гісторыяграфіі другой паловы 19 ст. узрастает інтэрэс да “западнорусских” земляў. Хутчэй за ўсё гэта было звязана з ідэалагічным абрэгунтаваннем іх далучэння да Расейскай імперыі. У прафесара Санкт-Пецярбургскай духоўнай акадэміі Міхала Восіпавіча Каяловіча (1828 - 1891 гг.) расейская дзяржаўная ідэалогія ставіцца ў зыходную пазіцыю. Па яго меркаванню, з моманту заключэння Крэўскай уніі “рускае” па сутнасці ВКЛ ператвараецца ў польскае. Так лёгка і праста тлумачыцца ўся гісторыя ВКЛ. Злучэнне з Польшчай у гісторыка выглядае, з аднаго боку, як заканамернасць і нават мае правідэнцыяналісцкую накіраванасць. Вялікае Княства з усіх бакоў было абкружана ворагамі: крыжакамі, крымчакамі, Польшчай, наступаючай Маскоўскай дзяржавай. Пры такіх абставінах яно толькі цудам магло застацца самастойным і не прымкнуць да каго-небудзь з суседзяў¹⁵. З другога боку, унія – выпік выпадковасці: існавання ў Польскай Кароне “царственной невесты”, якой трэба было прыдбаць выгоднага жаніха. У дадатак унія была справай асабістых інтэрэсаў Ягелонаў, для якіх прывабна было займаць два троны. Хіліліся да уніі і дробныя літоўскія князі і вяльможы, якія спадзяваліся мець большую самастойнасць у сваёй краіне, калі іх гаспадар будзе заняты польскімі справамі. Урэшце, зацікаўленасць у справе уніі прайвіла і сярэдняе саслоўе (шляхта). Вось і ўсё, на чым, паводле Каяловіча, трymалася польска – літоўская унія на працягу ўсяго яе існавання. Ён ацаніў як бязглаздзіцу тэзіс, што з’яднанне Польшчы з ВКЛ цягнулася два стагоддзі па прычыне яго добраахвотнасці. Прычына крылася ва ўнутранай барацьбе паміж палякамі і літоўцамі і ў адсутнасці ў іх адзіных каранёў. Гэта было аб’яднанне дзвюх несумышчальных частак - ВКЛ з задаткамі самадзяржаўя і арыстакратычнай Кароны з выбарнасцю караля. У Вялікім Княстве Літоўскім з усіх саслоўяў толькі адно баярства магло выступаць за унію, бо жадала набыць такія ж права, якімі карысталася шляхта ў Каралеўстве Польскім¹⁶.

Каяловіч адзначаў, што падчас заключэння Крэўскай уніі, Ягайла і яго прыхільнікі больш займаліся ўрачыстымі бокамі злучэння, чым “глубокомысленными соображеніями о том, как соединить оба государства в одно”. Сур-

¹³ Соловьев Сочинения в 18 - ти кн. Кн. 3. Т. 6. С. 593-594.

¹⁴ Тамсама. С. 594.

¹⁵ Коялович М.О. Люблинская уния или последнее соединение Литовского княжества с Польским Королевством на Люблинском сейме в 1569 г. Спб., 1863. С. 7-8.

¹⁶ Тамсама. С. 8, 6, 11, 12.

’ёзнай справай заняліся толькі каталіцкія святары, “принявшиеся усердно крестыць Литву”¹⁷. Пытанне пра унію абмяркоўвалася на працягу двух стагоддзяў. І ўрэшце сілаю была праведзена ў жыщё Люблінская унія. Яна ўяўляла сабой “картину жестокага насилия, с одной стороны, и позорнага унижэння, с другой. Не трудно угадаць, что унижение здесь досталось на долю литовцев (уласна Літвой ён лічыў Жмудзь і Беларусь), а насилие было делом поляков”¹⁸. У цэлым, Каяловіч негатыўна ацэнываў польска-літоўскія уніі – як святататства, за якое гісторыя карае нават “славянское братство Польши и всей России”¹⁹. Іван Лапо адзначаў, гаворачы пра яго “Лекцыі па гісторыі Заходняй Рasei”, якія выйшлі ў свет у 1864 г., што іх пануючы тон – гэта “руssкие начала и борьба с ними полонизма”²⁰.

Іван Дзмітрыевіч Ілавайскі (1832 – 1920 гг.) і Уладзімір Баніфацьевіч Антоновіч (1834 - 1908 гг.) напісалі сумесную працу “Гісторыя Вялікага Княства Літоўскага ад найдаўнейших часоў аж да падзення ўдзельнай сістэмы ў Літоўскай Русі”. У цэлым, яны зыходзіліся ў поглядах. Аднак былі і некаторыя адрозненні. І.Д. Ілавайскі у сваёй “Гісторыі Rasei” пісаў, што Крэўская унія была выгаднай для Польшчы, перш за ўсё для малапольскіх паноў, на землі якіх увесь час рабіў напады Ягайла. Сведчаннія пра папярэдня перамовы няма. Гісторык адзначаў: “Мы видим только, что предложенный брак с прекрасною юною королевою и польская корона обаятельно подействовали на Ягайло: он согласился на все условия, которые от него требовали”²¹. Вынікам уніі быў пачатак акаталічвання Літвы. У адрозненне ад многіх абагульняючых прац расейскіх гісторыкаў, Ілавайскі ўзгадвае Астроўскае пагадненне, адносячы яго да 1392 г., Віленска-Радамскую унію 1401 г., Гарадзельскую унію 1413 г., Мельніцкую унію 1501 г., што сведчыць пра грунтоўнасць разгляду матэрыялу. Гісторык даў вельмі падрабязныя слоўныя партрэты Ягайлы, Вітаўта, Скіргайлы, Свірдыгайлы. Ён лічыў, што на мяжы 14 і 15 ст. ВКЛ дасягнула піку магутнасці. Аднак “одним из главных последствий поражения Витовта на р. Ворскле (1399 г. ад татараў - В.Ш.) было подкрепление связи Великого Княжества Литовско-Русского с Польским Королевством”²². Вынікам стала унія 1401 г., па якой Вітаўт прызнаўся ўжо толькі пажыццёвым намеснікам у ВКЛ. Аднак асноўнай прычынай збліжэння дзвюх дзяржаў Ілавайскі лічыў небяспеку з боку немцаў²³. Галоўным вынікам Гарадзельскай уніі даследчык лічыў узмацненне ўплыву польска-шляхецкага напрамку на літоўскую дзяржаўнасць, што азначала паслабленне ўплыву вялікага князя²⁴.

¹⁷ Тамсама. С. 13.

¹⁸ Тамсама. С. 22.

¹⁹ Тамсама. С. 87.

²⁰ Лаппо И. И. Западная Россия и её соединение с Польшей в их историческом прошлом: Исторический очерк. Прага, 1925. С. 84.

²¹ Илловайский И.Д. История России. Т. 2: Московско-Литовский период или собиратели Руси. москва, 1887. С. 167.

²² Тамсама. С. 208.

Ілавайскі рабіў націск на наступным: злучэнню дзвюх дзяржаў спрыяла тое, што ў іх быў адзін манарх. Асабліва шмат садзеінічалі гэтай справе два такія працяглыя перыды як каралеваванне Казіміра Ягелончыка і Жыгімонта Казіміравіча. Зыход справы уніі для яго быў відавочным, калі параўнаць згуртаванасць палякаў і адсутнасць адзінадушша ў ВКЛ. “Главным деятелем этой унии явилась окатоличенная и ополяченная династия”²⁵.

Антановіч жа лічыў, што для ВКЛ як для дзяржаўнага арганізму было характэрна нейкае ўнутранае бязсілле: “... едва успев сложіцца, он ищет по-сторонней точки опоры, подчиняется влиянию соседнего государства, гораздо более слабого материально и совершенно ему чуждого по культуре; под давлением его медленно, почти без борьбы Литовское княжество замирает, укладываясь в бытовые и общественные формы, выработанные на совершенно чуждых ему началах и при таких исторических условиях, которые не имели ничего общего с ходом его собственной истории”²⁶.

Іван Парфір’евіч Філевіч (1850 - 1913 гг.) агульныя заўвагі наконт уніі зрабіў у сваёй працы “Польшча і польскае пытанне”. Ён лічыў, што “в 1385 г. произошло событие ничем не предвиденное. Литовско-русский государь Ягайло, погубив недалеко от Куликова поля русское посланничество Литвы, предложил свою руку Ядвиге”²⁷. Гэта змяніла ўесь ход гісторыі ВКЛ, але ў той жа час “руская” гаворка напоўніла палацы Гнезна і Кракава, бо іншай мовы Ягайла не ведаў. На думку гісторыка, разам са злучэннем з Польшчай унія 1385 г. здзеісніла аддаленне каталіцкай Літвы ад праваслаўнай Русі. У той жа час яе заключэнне нанесла ўдар па крыжаках. Самое існаванне ордэнской дзяржавы цяпер траціла ідэалагічную падставу: хрысціць ліцвінаў-католікаў ужо не мела сэнсу. Грунтоўнай уяўляеца думка аўтара пра тое, што “Городельский привилей следует рассматривать на ... почве современных ему взглядов и понятий общества”²⁸. Нельга казаць, з яго пункту гледжання, ні пра якую цывілізацыйную місію Польшчы пасля заключэння Крэўскай уніі. Калі літоўцы аддавалі дзяржаву, палякі ўзамен -- гербы, над якімі яны самыя ў тыя часы наスマхаліся²⁹.

Пытанне уніі грунтоўна разгледжана ў адпаведных раздзелях “Лекцый па рускай гісторыі” Сяргея Фёдаравіча Платонава (1860 - 1933 гг.). Ён лічыў, што злучэнне было прапанавана Польшчай з мэтай накіраваць сілы абедзвюх дзяржаў супраць агульнага ворага – крыжакоў. Мэта была дасягнута. Але мейся і адваротны момант: “Поляки стремились окатоличить Литву и ввести в ней

²³ Тамсама. С. 212.

²⁴ Илловайский И.Д., Антонович В.Б. История Великого Князьства Литовского в одни из самых аж до упадку удельной системы в Литовской Руси. Тернополь, 1877. С. 161.

²⁵ Илловайский И. Д. История России. Т. 3: Московско-царский период. Москва, 1890. С. 124, 125, 148.

²⁶ Антонович В. Б. Очерк истории Великого Княжества Литовского до половины XV в. Киев, 1878. С. 1-2.

²⁷ Філевіч И.П. Польша и польский вопрос. Москва, 1894. С. 54.

²⁸ Тамсама. С. 37, 57-58, 61.

²⁹ Тамсама. С. 61.

“культуру”, т.е., польские обычай³⁰. Гэта прывяло да канфесійнага і нацыяналь-гага разладу ў ВКЛ, у выніку чаго яно пачынае хіліца да заняпаду, у той самы час, калі, здавалася б, дасягае поўнага росквіту сіл. Платонаў лічыў, што Вітаўт зрабіў стаўку не на туую партыю: збліжаючыся з Польшчай, ён забыўся пра асноўную сілу – “рускі” элемент Вялікага Княства. Гісторык дае характарыстыку Вітаўта, якая адрозніваецца ад характарыстык, напрыклад, Любашкага ці Ілавайскага. На яго думку, вялікі князь быў нерашучым, некалькі разоў змяняў сваю рэлігійную веру, хацеў быць да спадобы і католікам, і праваслаўным, і язычнікам. У гэтym крылася ягоная сіла і слабасць. Маючы падтрымку, ён мог зрабіць шмат спраў, але дзеянічаць ва ўгоду ўсім было проста немагчыма. “Витовт довёл могущество Литовскага государства до высшего развития и, вместе с тем, положил начало его упадку”³¹.

На думку аўтара, пасля Грунвальдской бітвы патрэба ў уніі адпала, і таму Гарадзельскі акт не меў ніякай гістарычнай неабходнасці. Аднак ён быў падпісаны, і гэта стала не толькі дынастычным, але і рэальным злучэннем з Польшчай. Яшчэ адной прычынай падпісання Гарадзельскай уніі было тое, што Вітаўт пачаў шукаць апоры супраць немцаў і Масквы, а таксама яго прываблівала магчымасць атрымання кароны, якая магла прыйсці толькі з заходу. Аднак і пасля смерці Вітаўта ВКЛ строга ахоўвала сваю самастойнасць і унія доўгі час не была рэальнай. ВКЛ заўсёды імкнулася мець свайго асобнага вялікага князя, а палякі лічыліся тут чужынцамі. “Лучше всего полякам удавалось культурное влияние на литовское общество”, больш за усіх польскиму ўплыву паддавалася літоўская шляхта, якая імкнулася заняць такое ж самае становішча ў сваёй дзяржаве, як польская ў Кароне³². Каб мець такія права, трэба было прыняць каталіцтва, што вяло да пашырэння польскага ўплыву. Прывілеі каталікам узбуджалі незадавальненне праваслаўных, што, у сваю чаргу, вяло да вос-трых антаганізмаў у дзяржаве. Пад ціскам знешнія пагрозы трэба было выбіраць: або страту палітычнага ўплыву з далучэннем да Маскоўскай дзяржавы, або пераход у каталіцтва і злучэнне з Каронай Польскай. Трэцяга шляху не было. Платонаў лічыў, што “власти Ивана Грозного была предпочтена потеря национальной независимости”³³. Аднак наўрад ці яна не была б страчана ў Маскоўскай дзяржаве. У 1569 г. унія стала рэальнасцю. Рашающую ролю ў гэтym гісторык адводзіў Жыгімонту-Аўгусту. Ён выдзяліў два асноўных наступствы Люблінскай уніі для Вялікага Княства Літоўскага: 1. Вострая канфесійная ба-рацьба, якая ўрэшце рэшт вылілася ў рэлігійную (Берасцейскую) унію; 2. вос-трая грамадская ба-рацьба, якая мела сваім вынікам шэраг казацка-сялянскіх выступлення³⁴.

³⁰ Платонов С.Ф. Лекции по русской истории. Москва, 1993. С. 162.

³¹ Тамсама. С. 163, 431.

³² Тамсама С. 432.

³³ Тамсама. С. 433- 434.

З агульнага кантэксту расейскай гісторыяграфіі 19 ст. выбіваецца спецыяльная праца пра польска-літоўскія уніі (напісаная на падставе дзённікаў сеймав) знакамітага беларускага гісторыка Мітрафана Віктаравіча Доўнара-Запольскага (1867 - 1934 гг.). Ён паказаў у развіцці спрэчкі палякаў і ліцвінаў наконт умоваў уніі. Даючы гісторыяграфічны агляд, гісторык з вялікай павагай ставіцца да польскіх гісторыкаў, хоць кожа, што не можа пагадзіцца з іх поглядамі. Ён лічыў прывілеі мёртвай літары. Усё вызначала сумеснае жыццё з палякамі на працягу многіх гадоў. Польская парадкі (і не заўсёды самыя лепшыя) паступова пераходзілі ў ВКЛ. Усе уніі адбываліся сярод ліманту і пракляпціў значнай часткі грамадства ВКЛ. Нават пасля Люблінскай уніі прыйшло не менш як трох чвэрці стагоддзя, пакуль палякі змаглі пачувацца ў ВКЛ як у сябе дома. “Партыя” удзельных князёў была занадта малая і аддаленая ад цэнтра, каб вырашаць дзяржаўную палітыку адносна уніі. Да таго ж удзелы ўжо адбылі свой век. Наадварот, “партыя” сярэдніх і буйных землеўладальнікаў цэнтральных і заходне-літоўскіх вобласцяў, на чале якой стаялі Забярэзінскія і Радзівілы, была больш шматлікай і свежай па сваіх палітычных тэндэнцыях. Яна больш скілялася да уніі з Польшчай, хоць і яе нельга назваць паланізатарскай³⁵. У мірныя часы ліцвіны як бы забываліся пра уніі, вялікакняская рада не ратыфіковала іх умоваў. Калі ж ВКЛ пачынала пагражаць небяспека з усходу, ізноў успаміналіся старыя “спісы” і прасілася дапамога ў палякаў. Тыя, убачыўшы такую тэнденцыю, дапамагалі ўсё радзей.

У 40-я гады 16 ст. справа уніі з польскага боку зыходзіць уніз - да шляхты і становіцца адной з частак так званай “экзэкуцыі правоў”, г.зн., перагляду правоў і прывілеяў з мэтай выкаранення накопленых з цягам часу супяречлівых законаў. Калі раней справа уніі рухалася толькі дзеля нажывы польскіх магнатаў, то цяпер яна стала як бы дзяржаўной справай. Таму караля прымушаюць зрабіць рэальныя крокі для аб'яднання з ВКЛ. Такім чынам, кароль і вялікі князь літоўскі Жыгімонт Аўгуст выконвае тут як бы функцыю пасярэдніка паміж палякамі і ліцвінамі, не рашаючыся браць на сябе ролю больш важную. Ён трymаецца нейтралітэту. З 1563 – 1564 гг. манарх адракаеца ад сваіх спадчынных правоў на ВКЛ на карысць Кароны, і з гэтага часу уніі становяцца як бы унутранай справай Польшчы і адной з прыватнасцяў працэсу экзэкуцыі правоў. Палякі не жадалі дапамагаць ВКЛ у Лівонскай вайне, пакуль унія не стане рэальнасцю (г.зн. пакуль ВКЛ не будзе інкарпаравана ў склад Кароны Польскай без усялякіх умоваў). Яны, нарэшце, знайшлі апору ў ВКЛ сярод ніжэйшай шляхты. Яе падтрымка Польшчы і справы уніі павялічвалася па меры таго, як расла палітычная значнасць шляхты ў ВКЛ³⁶.

³⁴ Тамсама. С. 434.

³⁵ Довнар-Запольский М.В. Польско – Литовские унии на сеймах до 1569 г. Исторический очерк. Москва, 1897. С. 1, 2, 5.

Прафесар Дэрптскага універсітэту Іван Іванавіч Лапо (1869 - 1944 гг.) ў сваёй працы ”Захо́дняя Расея і яе злучэнне з Польшчай” разглядаў данае пытанне ў кантэксле адносінаў расейскага грамадства да вывучэння гісторыі Беларусі (у сучасным разуменні). Лапо пісаў, што цікаласць да яе з’явілася пасля паўстання 1830 г., бо расейцы пачалі ўсведамляць гэтую тэрыторыю сваёй “Захо́дней Расеяй”³⁷. Пачалі рабіцца ідэалагічныя крокі ў гэтым накірунку. Пасля гістарыяграфічнага агляду гісторык пераходзіць да сутнасці пытання.

Уніі Лапо лічыў зневінікам, які ўрываетца ў натуральны ход гісторыі ВКЛ у 1385 г. пасля шлюбу Ягайлы з Ядвігай. “...Обещанная Ягайлой инкорпорация и легла в основу всех последующих господствовавших в Польше представлений о взаимных отношениях ея и Великого Княжества Литовского и о правах Польши на всю его государственную территорию”. Аднак ВКЛ глядзела на сябе як на незалежную, роўнапраўную дзяржаву, а на унію - як на саюз для барацьбы са зневінім ворагам. Пры такіх умовах рашающую ролю ў справах уніі атрымоўвала сіла зневінага ўздзеяння – небяспека з боку зневініх ворагаў. Аўтар падзяліў гісторыю уніі на наступныя перыяды: 1. час, калі ў іх мела патрэбу Польшча, якая рабіла ўступкі патрабаванням Княства; 2. час, калі ў ёй мела патрэбу ВКЛ, якое і саступала польскому разуменню уніі; 3. час, калі ў уніі мелі патрэбу абедзве дзяржавы, ідуучы на ўзаемныя ўступкі адна адной; 4.) час, калі непасрэднай патрэбы ў уніі для іх не было, і калі унія магла быць цалкам разарвана. Да 1569 г. унія так і не стала рэальнасцю. А Любінская унія так і не ўтварыла адзінай дзяржавы з двух частак. Ужо Астроўскае пагадненне дае Вітаўту тытул пажыццёвага вялікага князя (не намесніка), пацверджаны ў 1401 г. Гарадзельская унія 1413 г. здзейсніла фармальнае ўзнаўленне тытула вялікага князя з усімі дзяржаўнымі правамі для Вялікага Княства Літоўскага. Вітаўт імкнуўся да поўнай дзяржаўнай роўнасці, і толькі меры, здзейсненыя Ягайлам (затрымка кароны, якую паслаў Вітаўту імператар Жыгімонт) не далі здзейсніцца яго каранацыі. Пасля смерці Вітаўта Гарадзельская унія то парушалася выбраннямі вялікіх князёў літоўскіх асобна, без згоды палякаў, то фармальна ўзнаўлялася новымі дамовамі. У 1501 г. у Мельніку (Падляшша) была падпісаны дамова, па якой узнаўлялася унія на умовах 1401 г.: агульны ма-нарх, агульны сейм для Кароны і ВКЛ і г. д. Аднак, “уніі”, у якія ператварылася абящаная Ягайлам інкарпарацыя ВКЛ у Карону, не пазбавілі ВКЛ яго самастойна-га дзяржаўнага значэння. Гэтае значэнне яно ўзнавіла, развівала і вельмі раўніва ахоўвала ўвесь наступны час. Захоўваўся польскі ўплыў на жыщё ВКЛ, аднак, і ён не быў адзіным уплывам з заходу і перапрацоўваўся суадносна з мясцовымі ўмовамі. У 1440 г. асобна, без згоды палякаў на вялікакняскі трон быў абраны сын Ягайлы Казімір. Гэтым дынастычнай уніі перарвалася і была ўзноўлена толькі ў 1447 г. пры абрацні яго на польскі трон. Пры гэтым 2 мая 1447 г. ён даў прыві-

³⁶ Тамсама. С. 7-8, 11, 16, 20.

³⁷ Лапо И.И. Западная Россия и её соединение с Польшой в их историческом прошлом: Исторический очерк. Прага, 1925. С. 28.

лей ВКЛ, у якім за сябе і за сваіх пераемнікаў гарантаваў яму старыя і новыя права, непарушнасць дзяржаўных межаў, недапушчэнне іншаземцаў (меліся на ўвазе перш за ўсё палякі) да валодання землямі і займання пасадаў у ВКЛ³⁸.

У сярэдзіне 16 ст. з-за пагрозы з боку Маскоўскай дзяржавы новая дамова паміж Польшчай і ВКЛ неабходна была абедзьвум краінам. Але ў меныш выгадным становішчы аказалася ў даны момант Вялікае Княства. Аднак і Люблінская унія не прынесла ВКЛ належнай дапамогі з боку Польшчы ў Лівонскай вайне, тым больш, што з адарваных на карысць Кароны Валыні, Падляшша, Падолля, а затым і Кіева ў скарб Вялікага Княства не ішлі падаткі, а ў войска - палкі. У ВКЛ былі сапраўды “адрэзаны крылы”. Не атрымалася і адзінства. Нават у прынятym акце уніі быў захаваны тытул ВКЛ, ягоныя асобныя “уряды” - пасады з іх папярэднімі кампетэнцыямі і правамі. Захаваліся старыя “міністры”, дзяржаўная пячатка, скарб, фінансавае кіраванне, звод законаў - Статут Вялікага Княства Літоўскага. У заключанай уніі было нямала супяречнасцяў, галоўная з якіх - спалучэнне ва ўтворанай Рэчы Паспалітай федэратыўнага і ўнітарнага тыпу дзяржаваў. Не скасаваўшы адну з супрацьлегласцяў, нельга было загладзіць ніякіх супяречнасцяў. Тым больш, што пазней падцвярджэнне правоў Вялікаму Княству і асобная прысяга зрабіліся правілам пры каранаванні. Урэшце рэшт, у гэтых дзяржаваў былі і асобныя дзяржаўныя інтарэсы. Адзінства не ўдалося рэалізаваць і ў справе сеймаў, з’ездаў і паседжанняў рады, захоўваліся асобныя дзяржаўныя межы. Не выпрацавалася і братніх пачуццяў паміж народамі, успаміналіся старыя крыўды. А гэта значыць, што інкарпацыя (wcielenie), паабязканая Ягайлам палякам, так і не адбылася³⁹.

Мацей Канстанцінавіч Любайскі (1880 – 1936 гг.), буйнейшы гісторык ВКЛ, таксама не абыўшоў увагай гэтую праблему. Яго канцэпцыя адносна польска-літоўскіх уній складаецца з наступнага. У канцы 14 ст. у ВКЛ наступіў крызіс вялікакняскай улады, які стаў пагражаць распадам “літоўска-рускаму дзяржаўнаму саюзу”. Для яго перадухілення вялікі князь Ягайла пачаў шукаць падтрымкі звонку. Знешнія абставіны высунулі спрыяльнную для гэтага кан’юнктуру ў выглядзе уніі ВКЛ з Каронай Польскай⁴⁰. Ужо сама па сабе паказальна назва аднаго з раздзелаў “Нарысаў...” Любайскага, прысвечаная перадумовам і абставінам Крэўскай уніі – “Внутренние политические кризисы в Литовско-Русском государстве и инкорпорация его в Корону Польскую”⁴¹. Ягайле патрэбна была дапамога супраць знешніх ворагаў (крыжакоў) і ўнутраных (мяцежных братоў: роднага Андрэя Палацкага і стрычнага Вітаўта Кейстутавіча). У пошуках яе ён прыняў рашэнне ажаніцца з польскай каралевай Ядзві-

³⁸ Тамсама. С. 100-104.

³⁹ Тамсама. С. 133, 136, 130, 141-143, 150.

⁴⁰ Любавский М.К. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включитель-но. Москва, 1915. С. 44.

⁴¹ Тамсама. С. 42

гай, каб заручыцца падтрымкай Польшчы. Пра велічыню гэтай неабходнасці гавораць абіянні, дадзеныя ім польскім паслам у Крэве ў жніўні 1385 г. Любапіскі робіць наступную выснову: “... уния была порождена не одними только внешними причинами, но и внутренними, коренившимися в самом строе молодого Литовско-Русского государства, в шаткости и необеспеченности великоокняжеской власти”. Што датычыцца характару Крэўскай уніі, паклаўшай пачатак усяму унійнаму працэсу аж да ўтворэння Рэчы Паспалітай, ён канстатаваў, што “уния 1385 – 1386 гг. не была ни персональной, ни династичною, а инкорпорацией Великого княжества в Корону Польскую”⁴². Пра гэта сведчыць тое, што пасля падпісання акту Крэўскай уніі ва ўсіх літоўска-рускіх князёў узятыя былі прысягі на вернасць каралю і Кароне Польской. Зразумелым тады становіщца і прывілей 1387 г., які ўраўноўваў у правах літоўскіх баяраў-католікаў з палякамі. Яны становіліся падданымі адной дзяржавы. “Уния 1385 – 1386 гг. была, следовательно, такая же государственная, как и уния 1569 г., а в идеe даже более сливалась два государства в единое целое, чем уния 1569 г. не уничтожившая вполне индивидуальности Великого Княжества Литовского”⁴³. Аднак, адна справа задэклараўаць, а зусім іншае – зрабіць. Ягайла занадта лёгка глядзеў на такую справу як страта дзяржавай палітычнай самастойнасці і самабытнасці. Крэўская унія адхіліла на задні план папярэдніх прыбліжаных вялікага князя, замяніўшы іх палякамі. Пры гэтым былі закрануты годнасць і матэрыяльныя інтарэсы першых, што выклікала незадавальненне, пераросшае ў мяцеж. На чале яго стаў Вітаўт, незадаволены tym, што Ягайла не аддаў яму яго спадчынны ўдзел – Трокі. Прымірэннем стала Астроўскае пагадненне 1392 г. Яно, хоць і не змяніла Крэўскую дамовы, аднак унесла ў яе значную папраўку: ВКЛ набыло аўтаномію, а Вітаўт стаў вялікім князем літоўскім, а не намеснікам, як калісьці прызначаны Ягайлам Скіргайла. Астроўскае пагадненне пакладала пачатак узнаўленню незалежнасці і самабытнасці ВКЛ.

У 1399 – 1401 гг. адбыўся новы этап злучэння дзяржаваў. Ён быў выкліканы цяжкай паразай Вітаўта ад татараў на р. Ворскла ў 1399 г. і вызваленнем з вязніцы Свідрыгайлы, які пачаў набываць папулярнасць сярод “рускіх” ВКЛ. У 1399 г. памерла Ядзвіга, а Ягайла так і не здзейніў Крэўскую унію. Таму ён шукаў шляхі для яе аднаўлення. Вынікам стала Віленская унія 1401 г. Новую фазу, на думку Любапіскага, паклала Гарадзельская ўнія 1413 г., па якой Княства, заходзячыся ў непарыўным злучэнні з Польшчай, павінна было мець заўсёды асобнага вялікага князя, якому б надаваў уладу польскі кароль. Гэта было саступкай Вітаўту. ВКЛ заставалася асобнай дзяржавай, хоць і пад сувэрэнітэтам польскага караля. Але і гэта пазней стала падставай для дамаганняў з боку Польшчы. “Уния Великого Княжества Литовского с Королевством

⁴² Тамсама. С. 46.

⁴³ Тамсама. С. 47

Польским, оказав поддержку самому существованию Великого Княжества, как государственного союза, закрепила вместе с тем результаты его предшествующего социально-политического развития и оформила их, наложила на них клеймо польской государственности". З 1432 г. фармальны статус вялікага князя літоўскага ізноў паніжаецца да ўзроўню намесніка польскага карала.

З канца 40-х гадоў 16 ст. рэальны сілай у ВКЛ становіцца шляхта, якая, ідуучы ў напрамку павелічэння сваіх прывілеяў, імкнулася здзейсніць злучэнне з Польшчай, каб мець тыя ж права, што і польская шляхта. У гэтым яна ішла насустрэч інтарэсам апошняй, вынікам чаго з'явілася парламенцкая унія 1569 г., якая паклала канец самастойнаму існаванню ВКЛ як дзяржавы⁴⁴.

Цікавыя думкі ў сваёй працы "Сеймы Літоўска-Рускай дзяржавы да 1569 г." выказаў адносна уніі сучаснік Любашскага Мікалай Аляксандравіч Максімейка (1870 - 1914 гг.), які займаўся падобнай проблематыкай і быў, у добрым сэнсе слова канкурэнтам Любашскага па пытанню сеймаў ВКЛ. Ён лічыў, што такая форма ўзаемадзеяння дзяржаваў, як польска-літоўскія уніі – не навіна. Спрабамі ўтварэння складаных дзяржаваў напоўнены канец 14 і першая палова 15 ст. У асноўным, прычынамі такіх аб'яднанняў была зневядная пагроза⁴⁵. Аўтар выдзяляў дзве группы такіх дзяржавных аб'яднанняў: 1. Пад ціскам зневініх абставінаў адна дзяржава лічыла немагчымым існаваць асобна і добраахвотна злучалася з іншай дзяржавай на больш-меныш выгадных умовах з большымі ці меньшымі стратамі для сваёй самастойнасці. Да такіх, на думку Максімейкі, можна аднесці уніі Польшчы і ВКЛ 1385, 1401, 1432, 1434 гг.; 2. Дзяржавы больш слабыя злучаліся васальнай залежнасцю з іншымі дзяржавамі, больш моцнымі, але не па ўласнай ініцыятыве, а па няволі, ў сілу таго што суседняя дзяржава мела большую ваенную моц. Такім аўтар лічыў злучэнні "рускіх земель с Літвой, хронически повторявшиеся при Гедиміне, Ольгерде, Вітовте и т.д., вплоть до Казимира"⁴⁶. З аднаго боку, пры злучэнні ВКЛ з Польшчай узрасталі шанцы для адпору крыжакам, а з другога – злучэнне накладвала акрэсленныя аваіязкі. Аднак, "польско-литовские унии 14 – 15 вв. не отличались прочностью: как только проходила опасность, Литовское Княжество восставало свою независимость"⁴⁷.

Пры больш пільнym разглядзе бачна, што польска – літоўскія уніі ў аўтара не цалкам суадносяцца з ягонай класіфікацыяй. Ён сам пісаў: "Літва соединялась с Польшчай всякий раз добровольно, поэтому поляки не могли предписывать литовцам условия соединения; при заключении унии с Польшчай литовцы выступали в роли равноправного контрагента"⁴⁸. Акрамя таго, у справе зак-

⁴⁴ Тамсама. С. 49, 53, 63, 81; Любавский М.К. Литовско-Русский сейм. Москва, 1890. С. 636.

⁴⁵ Максімейко Н.А. Сеймы Литовско-Русского государства до Люблинской унии 1569 г. Харьков, 1902. С. 6.

⁴⁶ Тамсама. С. 7.

⁴⁷ Тамсама. С. 8.

лючэння уніі аўтар не апошнюю ролю адводзіць мясцоваму насельніцтву: арыстакратам, а затым і шляхце ВКЛ⁴⁹.

Літоўскім варыянтам уніі была “брацкая унія”, г. зн. пастаянны абаронча – наступальны саюз з захаваннем індывідуальнасці кожнай з дзяржаваў, польскім жа – інкарпарацыя (wcielenie) ВКЛ у дзяржаўны арганізм Кароны Польскай. Доўгі час унія існавала толькі як асабовая: дзіве дзяржавы былі злучаныя асабай аднаго манарха, хоць бывалі часы, калі і такое злучэнне перарывалася.

Такім чынам расейская гісторыяграфія 19 - першых дзесяцігоддзяў 20 ст. польска-літоўскіх уній з’яўляеца даволі значнай. Аднак, гэта яшчэ толькі першыя спробы вывучэння пытання. Яно разглядалася у лепшым выпадку ў працах па гісторыі ВКЛ або ў працах па гісторыі Рэспублікі Беларусь. Часам разгляд пытання не вызначаўся глыбінёй, высновы не абапіраліся на даныя қрыніцаў і былі моцна палітызаванымі. Шэраг працаў наўпрост быў звязаны з ідэалагічным абрэгаваннем захопу Расейскай землі Рэчы Паспалітай. Аднак, былі зроблены і значныя навуковыя дасягненні. Працы Любашевскага, Лапо, Ілавайскага і інш. увайшли ў залатую скарбонку працаў па гісторыі ВКЛ.

Шэйфер Валеры

- ✓ Нар. 19.06.1977 г. у Гародні
- ✓ Аспірант Гарадзенскага дзяржуніверсітэта імя Янкі Купалы
- ✓ *Асноўны кірунак даследавання:*
Узаемаадносіны ВКЛ і Маскоўскай дзяржавы
- ✓ *Адрас:*
Зав. Даватара ба – 16
Гародня

⁴⁸ Тамсама. С. 17.

⁴⁹ Тамсама.